

CHACH (TASHKENT) DURING THE KOKTURK KHAGANATE: MANAGEMENT SYSTEM, DYNASTIES

Yakubjan Mohammedov

PhD Student, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

The Çaç (Tashkent) region, located on the right bank of the Syr Darya river and geographically in the middle basin of the mentioned river, was first dominated by the Ephthalites (Ak-Huns – 420-565) and later by the Köktürk Khanate (552-744) in the Early Middle Ages in Fergana, Ustruşana, Sogd. (Samarkand, Pañç, Keş, Nahşep and d.), was one of the oasis reigns between Amuderya and Syr Darya, such as Bukhara, Khorezm and Toharistan. In particular, it has found its expression in the written sources and archaeological finds in various languages of the historical period associated with the Köktürk Khaganate of the aforementioned reigns. As a matter of fact, as it is understood from the Chinese, Byzantine, Sogdian, Arabic and Persian sources and numismatic information belonging to the early middle ages, most of the statelets between Amuderya and Syr Darya were ruled by local dynasties of Kokturk origin, and some of them by their own old local dynasties. For example, native dynasties ruled in Ustrusana, Bukhara, Khwarezm, and dynasties based on the Ashina dynasty in Çaç, Fergana and Toharistan. In Sogd, which is composed of many small statesmen, local dynasties were found in some parts and Kokturk origins in other parts.

KEYWORDS: Çaç, Örneğın, Ustruşana, Buhara, Köktürk Kağanlığının, Samarkand, Pañç, Keş, Nahşep

KÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİNDE ÇAÇ (TAŞKENT):

YÖNETİM SİSTEMİ, HANEDANLAR

Yakubcan Muhammedov.

Mirza Uluğ Beğ adındaki Özbekistan Milli Üniversitesi Doktora Öğrencisi

Soyut: Sırderya nehrininin sağ kıyısında bulunarak coğrafi yönden adı geçen nehrin orta havzasında yer alan Çaç (Taşkent) bölgesi Erken Orta Çağlarda ilkin Eftalitler (Ak-Hunlar – 420-565), sonradan da Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altındaki Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Pañç, Keş, Nahşep ve d.), Buhara, Harezmi ve Toharistan gibi Amuderya – Sırderya arasındaki vaha hükümdarlıklarından biri idi. Özellikle, adı geçen hükümdarlıkların Köktürk Kağanlığıyla ilişkili tarihi dönemin çeşitli dillerdeki yazılı kaynakları ve arkeolojik buluntularında kendi ifadesini bulmuştur. Nitekim, erken orta çağlara ait Çin, Bizans, Soğdça, Arap ve Fars kaynakları ve numizmatik bilgilerden anlaşıldığı gibi, bu dönemde Amuderya – Sırderya arasındaki devletçiklerden birçoğunu Köktürk asıllı yerel hanedanlar, bir kısmını da kendi eski yerel hanedanları yönetmişlerdir. Örneğın, Ustruşana, Buhara, Harezmi’de yerli sülaleler, Çaç, Fergana ve Toharistan’da ise menşece Aşina hanedanına dayanan hanedanlar yönetiminde bulunmuşlardır. Birçok küçük devletçiklerden oluşan Soğd’un bir kısmında yerel, diğer bir kısmında da Köktürk asıllı hendenlar bulunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Çaç, Örneğin, Ustruşana, Buhara, Köktürk Kağanlığının, Samarkand, Pañç, Keş, Nahşep

Giriş

Konuyu Çaç hükümdarlığı örneğinde incelediğimizde Köktürk Kağanlığı'nın adı bu tür siyasi olayların nasıl geliştiği, bölgede Köktürk asıllı hanedanın oluşumu dönemin yazılı kaynakları ve arkeolojik buluntularında ne biçimde kendi ifadesini bulduğu anlaşılacaktır. Çin kaynaklarından anlaşılacak üzere 560'lı yıllarda Köktürkler batıda *İ-ta* (Eftalit)leri ortadan kaldırmış, onların eli altındaki pek çok yerleşik bölgeler (Çaç, Soğd, Toharistan ve d.) Kağanlığın topraklarına katılmıştır. Bu olay Arap kaynaklarına da yansımış, Köktürkler ve Sasanlılar İran'ın *Heytel* (Eftalitler)in topraklarını bölüştükleri, Amuderya nehir bu iki müteffik arasında sınır tanıdığı belirtilmiştir.

Konunun araştırılması

Bu dönem Çaç tarihi, özellikle bölgenin yönetim tarzı, yerel hanedanlar ve onların menşei gibi meseleler birçok yayınlarda kendi ifadesini bulmuştur. Nitekim, E. Chavannes, O.İ. Smirnova, Y.F. Buryakov, A. Muhammedcanov, M.İ. Filanoviç, E.V. Rtveldadze, G. Bogomolov, J.K. Skaff, F. Grenet, E. de la Vessaier, S. Stark, M. İshakov, Ş. Kamaliddin, L. Baratova, A. Hocayev, G. Babayarov, A. Kubatin, A. Kuznetsov, V. Şagalov, M. Hatamovaların çalışmaları Çaç bölgesinin siyasi ve kültürel tarihine adanmıştır¹.

¹ Chavannes XE "Chavannes" E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903; Смирнова XE "Смирнова" О. И. Очерки из истории Согда. XE "Согд" – М.: Наука, 1970; Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Т.: Фан, 1975; Буряков Ю. К истории раннесредневекового Чача // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2002. – № 3. – С. 10–20; Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // Общественные науки Узбекистана. – Ташкент, 1982. – № 8. – С. 31–38; Филанович М.И. Еще раз о донесении «Фатуфарна» в связи с историей Ташкента // Марказий Осиёда урбанистик жараёнларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш боскичлари» маърузалар матни. – Самарканд, 1995. – С. 108–110; Мухаммаджонов А. Канг – қадимги Тошкент ва тошкентликлар. – Т., 2009; Баратова Л. С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI-X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВАНРУз, 1995; Богомолов Г.И., Мусакаева А.А. К вопросу о локализации Тарбанды и его названии // Ташкент: вчера и сегодня. – Т., 2007. – С. 66–77; Ходжаев А.

Бölge tarihi bizzat bölgede yaklaşık 50 sene arkeolojik kazılar sürdürerek araştıran Özbekistanlı Prof. Y.F. Buryakov, arkeolojik buluntular ve Arap, Fars ve Çince yazılı kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak bu dönemde Çaç bölgesinin yönetim merkezlerini yeri bugünlerdeki mevkiini belirlemiştir. Bunun yanı sıra araştırmacı Köktürk Kağanlığı döneminde bölgede Aşina hanedanına mensup bulunan yerel sülale konusuna değinmiştir². Diğer bir Özbekistanlı arkeolog bili adamı E.V. Rtveldadze ise 40 yıldan fazla incelediği nümizmatik malzemeler sonucunda Çaç bölgesinin yerel ve Köktürk asıllı hanedanlarının darbettiği birçok sikke yazılarını çözmüştür³. Son yıllarda Eski Türk sikkeleri üzerine derince incelemekte olan Doç.Dr. Gaybullah Babayar ise bölgenin hem yerel, hem de Eski Türk asıllı hanedanlarına ait onlarca sikkeleri incelemiş, Batı Köktürk sikkelerinin Çaç bölgesinde darbolunduğu belirtmiş, ayrıca, miladi 7.-8. yüzyıllarda burayı yöneten Çaç Teginleri (605-750) ve Çaç Tudunları (640-750) hanedanının siyasi

Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // O'zbekiston tarixi, №1, 2005. – С. 3-17; Исҳоқов XE "Исҳоқов" М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т.: Фан, 1992; Grenet XE "Grenet" F., de la Vaissiere XE "Vaissiere" E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 155–196; Skaff XE "Skaff" K. J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // TURKS. – Ankara, 2002. – Vol. 2. – P. 364–372; Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. – Wiesbaden, 2008; Шагалов В.Д., Кузнецов А.В. Каталог монет Чача III–VIII вв. Ташкент, 2006; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Т.: Yangi nashr, 2010; Бабаяров Г., Кубатин А. К монетам Чачских правителей тегинов // O'zbekiston moddiy madaniyati marixi, №35, Самарканд, 2006. С. 194–198; Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғуқат ва Хотунқат // O'zbekiston tarixi, №1, 2009. – Б. 3-13.

² Буряков Ю. К истории раннесредневекового Чача ... – С. 12.

³ Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // ОНУ, 8, 1982. – С. 31–38; Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Том 1. – Т., 2002. – С. 242–256.

tarihini incelemiştir⁴. Bölge tarihi Eski Türklerde şehircilik konusu aracılığıyla aydınlatmaya çalışan Dr. Munire Hatamova da Çağ bölgesinin Köktürk dönemi yönetim merkezlerini incelemiştir⁵. Şunu belirtmek gerekir ki, adı geçen araştırmacılar Çağ bölgesi tarihiyle ilişkili pek çok meselelere aydınlık kazandırmış olmalarına rağmen, bölge tarihinin kendi çözümünü bekleyen birçok sorunları bulunmaktadır. Onları şartlı olarak şu tarzda sınıflandırabiliriz:

- Erken Orta Çağlar Çağ bölgesinin sosyal ve siyasal, etnik ve kültürel hayatına dair tarihi tasavvurların çoğu geçen yüzyılın 50-60'lı yıllarında sürdürülen araştırmaların sonucu olup, bölge tarihine ait yayınlarda yakın yıllarda birçok araştırmacılarımız (özellikle, G. Babayar, A. Kubatin, M. Hatamova) tarafından yazılı kaynaklar ve nümizmatik malzemeler temelinde elde edilen bilimsel kazanç ve yenilikler yeterince kendi ifadesini bulmamıştır;

- bölgeyi yöneten hanedanların yönetim merkezleri tam olarak nerelere denk geldiği meselesi yeterince aydınlık kazanamamıştır. Özellikle, Çağ Teginleri ve Çağ Tudunları'nın yönetim merkezleri nerede bulunduğu konusuna açıklık getirilmemiştir;

- birer vaha devleti olarak Çağ hükümdarlığının sınırları nereleri kapsadığı konusunda tam bir sonuca varılamamıştır. Nitekim, G. Babayar bu dönemde Çağ devletçisi esas olarak Taşkent bölgesinden oluştuğunu vurguluyorsa, M. Hatamova onun toprakları Tarbend (Otrar), İsficab (Sayram) ve hatta Taraz bölgeleri (Güney Kazakistan) topraklarını da kattığı görüşündedir;

- Çağ'ın yönetimiyle ilişkili olarak E.V. Rtveldadze: "Daha aşağı derecedeki Tegin, Tudun ve diğer unvanlardan farklı bir biçimde Kağan unvanı başlangıçta miladi 6-7. yüzyıllarda sadece Köktürk Kağanlığının baş yöneticilerine ait olmuştur. Sonradan o kendisinin eski anlamını kaybetmiş ve miladi 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarına gelince hatta ufak hükümdarlıkların yöneticileri de kendisini Kağan olarak adlandırmaya başlamıştır» diye yazmış⁶ ve bölge sikkelerinde Kağanlıkla bağlantılı olarak görülen hakimiyet geleneklerine has özgüllükleri (*örn.* unvanlar, damgalar ve d.) kenara bırakmıştır;

- bazı bilim adamları, özellikle, J.K. Skaff, E. de la Vessaiere, F. Grenet ve S. Starklar Çağ bölgesinin siyasal hayatına dair önemli görüşleri ileri sürmüş olmalarına rağmen bölgenin hükümler sülaleleriyle bağlantılı bazı bir yanlı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Nitekim, S. Stark Köktürk Kağanlığı döneminde vasal hükümdarlıkların yönetiminde

görülen Eski Türkçe unvanları belirli bir sisteye değil, tesadüf eseri olduğu veya "dönemin modası" ile ilişkili olduğunu vurgulaması⁷, J.K. Skaff ise Çağ Tudunları hanedanı temsilcilerinin unvanı Türkçe, taşıdığı isimleri ise gayri Türkçe olduğunu ileri sürmesi⁸ ve d.

Genel olarak adı geçen araştırmacıların görüşleri ne derecede sabit veya aksi, onların incelediği kaynakların güvenilirlik derecesi, bu konuda ne gibi yönetmelere dayanıldığı, ortaya atılan görüşlerin biri diğerini tutar mı, yok mu gibi sorunları incelemekle Erken Orta Çağlarda Çağ bölgesinin siyasal hayatı konusunda belirli bir sonuca varılabilir.

Şunu da vurgulamak gerekir ki, Çağ bölgesi tarihiyle ilgilenen araştırmacıların bazıları istisna esas çoğunluk araştırmacılar bu dönemde bölgeyi yerel hanedanlar (esasen Soğdu) yönettiği, Köktürk Kağanlığının Çağ'taki yönetimi nisbi olduğu ve bu yüzden Orta Asya'nın diğer bölgelerinden hemen hemen farklı olmadığını yazmışlardır. Onların vardıkları genel görüş ise Kağanlık Amuderya – Sırderya arasındaki yerel hükümdarlıkların yönetim işlerine fazla karışmamışlar, esas olarak onlardan vergi (haraç) almakla yetinmiştir. Böylece, bu bölgelerdeki yönetici taifenin etnik yapısında belirli bir değişim sağlanmamıştır. Genel olarak Köktürkler kendi vasal yönetiminde belirli bir sistemi yola komamıştır⁹.

Bunlar hariç, araştırmacılar arasında İslam öncesi Çağ bölgesinde mevcut bulunan yönetim sistemi, bu anlamda Çağ'ın diğer vaha hükümdarlıklarıyla benzer ve farklı yönleri, kendi özgü tarafları, unvanlar sistemi, bölge halkının etnik yapısı konusunda da biri diğerini tutmayan görüşlere de denk gelinir. Bunun yanı sıra, araştırmacılar tarafından bildirilen görüşlerin dönemin gerçeklerine ne denli uyduğu konusunda da, sundukları bilgilerin güvenilirlik derecesinde de birçok sorular ortadadır. O yüzden çoğunluğu tetmin eden, kaynaklarla temenni edilen ve dönemin olaylarıyla örtüşen sabit görüşleri ayırdetmek için meseleye derin ve kapsayıcı yaklaşıma ihtiyaç vardır. Örneğin, bazı araştırmacılar Çağ'ı "Padişahlık" olarak adlandırdıkları gibi¹⁰, diğer bir grup araştırmacılar da Çağ bölgesinin her siyasal

⁴ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 25-64.

⁵ Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғуқат ва Хотунқат ... – Б. 3-13.

⁶ Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С 92.

⁷ Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasiien- und Zentralasiien // Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum. – Stuttgart, 2002. – S. 389.

⁸ Skaff K.J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // The Turks, 2. – Ankara, 2002. – P. 364-372.

⁹ Gibb H. Orta Asya'da Arap fütuhati. – İstanbul, 1930. – S. 4-9; Хидояттов Г.А. Менинг жонажон тарихим. – Т., 1992. – Б. 76-78.

¹⁰ Исҳоқов ХЕ "Исҳоқов" М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т.: Фан, 1992

ve idari yapıyı “Hükümdarlık”, “Mülk”, “Prenslük”¹¹, “Ulus (Udel)”¹² veya “Vaha Hükümdarlığı” olarak nitelendirmeyi uygun gördüğü anlaşılmaktadır¹³.

Peki, Çaç bölgesinin yönetim tarzı ve bölgedeki yerel hanedanların etnik yapısı konusundaki görüşler arasında farklılıklar bulunmasının temelinde ne gibi etkenler yatmaktadır? Konuya aşağıdaki sayfalarda daha genişçe duracağımız vurgulamakla birlikte burada şunu söylemeliyiz ki, Çaç bölgesi tarihine adanan araştırmaların çoğunluğu esas olarak taö bir konuya değil, aksine bölgenin genel tarihini aydınlatmayı hedeflediği, çeşitli dillerdeki kaynak bilgilerinin karşılaştırılmadığı, bilhassa bölgenin yönetim tarzına adanan özel çalışmaların eksikliği bu konuda tartışmalı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, bölge tarihinin aydınlatılmasında bazı bir hissi ve bir taraflı yaklaşımların sergilenmesi meselenin daha da karmaşık bir hal almasına itmiştir.

1. Yönetim tarzı meselesi.

Erken Orta Çağlarda Çaç bölgesinin yönetim biçimini çoğunluk araştırmacılar genel olarak şu tarzda açıklarlar:

a) Belirli bir tarihi ve coğrafi bölge olarak bilinen Çaç birçok biri diğerinden bağımsız küçük mülklerden, yani ufak hükümdarlıklardan ibaret olmuş, onların arasında İlak, Tarbend, Tunket, Kabarna gibi uluslar nisbeten büyük prenslikler sıfatını taşımıştır. Bunun yanı sıra, bölge ilkin Eftalitler, daha sonra ise Köktürk Kağanlığı egemenliği altındaki yarı bağımsız, kendi iç yönetiminde de nisbeten mustakil olmuştur. 629 yılında Çaç bölgesi üzerinden Hindistan’a giden Çinli Hsüan-Tsang şöyle yazmıştır: “*Che-shih memleketi bin küsur Li genişliğindedir, batısı Ye-he’ye 葉河 (Ye Nehri) dayanmaktadır. [Bu memleketin] doğu-batı yönü dar, güney-kuzey yönü ise geniştir. Toprağının verimliliği ve iklimin durumu Nu-ch’ih-ch’ien memleketiyle 斂赤建國 aynıdır. Onlarca şehir ve kent vardır ve hepsinin de ayrı yöneticisi vardır.*

¹¹ Мухаммаджонов А. Қанғ – қадимги Тошкент ва тошкентликлар ... Б. 00

¹² Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С. 31-38; Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана ... – С. 242-256.

¹³ Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о монетах Согда с титулом «хатун» // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане / Под. ред. Ш. Камолитдин. Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – С. 79-87.

Umumi bir hükümdar yoktur ve vassal olarak Göktürk idaresine bağlıdır”¹⁴.

Bu gibi bilgilere dayanan araştırmacılar bu dönemde bölgede biri diğerinden ayrı bir kaç mülk (aslında, hükümdarlıklar)ın bulunduğunu ileri sürerek onların arasında Çaç ve İlak diğerlerine nazaran daha güçlü olduğunu vurgulamıştır. Nitekim, E.V. Rtveldze nümizmatik bilgilere dayanarak bölgede Çaç, Kabarna, Tunkend, Farnket, Benaket, Çanak gibi 6 tane ayrı mülk (Ulus) bulunduğu, bu durum dönemin sikkelerine yansımıştı varsaymıştır. On göre, Taşkent bölgesinin kadim şehir kalıntılarından bulunmakta olan İslam öncesi Çaç sikkelerinde yer alan sikkelerdeki damgaların çeşitliliği de bunu tesbit etmektedir¹⁵. Fakat G. Babayar E.V. Rtveldze’nin bu görüşünün yanlış olduğu, Soğdça yazılı bölge sikkelerinde “Çaç” sözünden başka herhangi bir yer adının görülmediğini, sikkelerde sanki var gibi sanılan Kabarna, Tunkend, Farnket, Benaket, Çanak gibi sözcüklerin aslında Soğdça kelimelerin yanlış okunduğundan dolayı ortaya çıktığını pek çok delillerle tesbit etmiştir¹⁶.

G. Babayar’ın belirttiği gibi, miladi 7-8. Yüzyıllarda Çaç’ta üç tane hanedanın yönetiminde bulunduğu, onlardan biri Köktürk Kağanlığına kadar bölgede mevcut bulunan yerel sülale, geri kalan iki tanesi – Çaç Teginleri (605–750) ve Çaç Tudunları (640–750) ise Köktürk Kağanlığıyla dolaylı veya dolaysız olarak hanedanlar olarak, Teginler baş sülale, başkaları ise ondan aşağı derecedeki sülaleler olmuştur¹⁷. Aynı araştırmacı kendi görüşünün tasdiki olarak Çin yıllıklarında “Tegin” unvanlı Çaç yöneticilerinin Çin’e elçi yoladığını, “Tudun” unvanlı yöneticinin ise adı geçen yıllıklarda “Çaç hükümdarının muavini” olarak kaydedildiğini, bunun yanı sıra, Çaç bölgesinde 7-8. Yüzyıllarda darbolunan sikkelerde her iki unvanı taşıyan yöneticileri “Çaç hükümdarı Tegin”, “Çaç hükümdarı Tudun” olarak görüldüğünü, her iki çeşit sikkenin kendine özgü damga ve ikonografiye sahip olduğunu örnek göstermiştir.

Nitekim, Çin yıllıklarında 605 yılında Batı Köktürk yöneticisi “Şe-güü Kağan kendi ordusuyla yola çıkarak adı geçen presliği yenilgiye uğrattı (yönetici Nie öldürüldü) ve o Te-le (Tegin) Tien-chi’yi naip olarak bu hükümdarlığı yönetmeye emretti... Beşinci Ta-ye yılında (609) Tien-chi Çin sarayına kendi ihtiramını bildirmek amacıyla

¹⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. – Ankara, 2003. – S. 121-122.

¹⁵ Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С. 31–38.

¹⁶ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар) ... – Б. 58-60.

¹⁷ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Б. 25–64.

hediyelerle birlikte elçi yolladı”¹⁸, Hsüan Tsang kayıtlarında “Yaklaşık 10 tane şehir bulunmakta, onlar hepsinin kendi yöneticisi vardır. Genel bir hükümdarı bulunmamaktadır. Vasal sıfatıyla Tu-jüe (Köktürk)lere bağlıdırlar” anlamında bilgilerin görülmesi, “Xing Tang-shu” yıllığında da “Yöneticisinin hanedan adı Şi (Taş), yönetim merkezi Che-che (Çaç)

şehridir” biçiminde bilginin geçmesi¹⁹ gibi delilleri incelemek gerekmektedir. İlk bilgidен bölgede “Tegin” unvanlı Köktürk Kağanlığı temsilcisinin kendi yönetimini kurduğu ve kendisini “Çaç hükümdarı” olarak adlandırdığı anlaşılıyor, ikinci bilgidен de 7. yüzyılın 30’lu yıllarında bölgede biri diğerinden bağımsız birkaç küçük şehir devletlerinin mevcut bulunduğu ve onlardan hiç birisinin öncü hanedan olmadığı bilinmektedir. Üçüncü bilgidе ise nisbeten farklı bir durum söz konusudur. Her halde, Çinli rahibin bölgeye geldiği sıralarda Çaç’ta farklı şehir devletçikleri bulunmakta olup, rahip “Tu-jüe (Köktürkler)e bağlıdırlar” derken Teginleri göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Demek, yılların geçmesiyle bölgede yeni hanedanlar görülmeye başlamış olmalıdır. Nitekim, yıllıklarda “(Çinliler) Hien-kin yönetiminin üçüncü yılında (658) Kang-kie şehrinde Ta-yüan valiliğini kurdu ve hükümdar Kan (Ton) Tudun onun yöneticisi olarak tayin olundu”²⁰ tarzında bilgilerin görülmesi bu görüşü tesbit eder.

Bazı araştırmacıların doğru tesbit ettikleri gibi, yazılı kaynaklarda ve nümizmatik malzemelerde “Çaç hükümdarı”, “Çaç hükümdarı Tegin” ve “Çaç hükümdarı Tudun” unvanlarının görülmesi bu dönemde bölgede birkaç yönetici hanedanın bulunduğu delalet eder. Fakat tam olarak hangi şehirlerin adı geçen hanedanların yönetim merkezi olduğu belirtmek zor. Onlar arasında sadece Çaç Tudunları hanedanının yönetim merkezi Çaç bölgesinin doğu kısmında dağ eteklerine yakın bir yerde bulunan Tunket şehri olduğunu varsaymak olasıdır.

Nitekim, G. Babayar sinolog A.G. Malyavkin tarafından sunulan delillere dayanarak yıllıklarda geçen Kang-kie (aslında Ton-kie) şehrinin yerel adı

¹⁸ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Т. II. – М.- Л., 1950. – С. 273, 282, 313; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Б. 33.

¹⁹ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara, 2003. – S. 120; Ходжаев, 2005:11; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Б. 31.

²⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Т. I. – М.- Л., 1950. – С. 287; Т. II. – С. 313- 314.

Tunket olduğu, Çinli yazarlar bu şehir adının kendi dil ve yazılarına uydurarak yazdıklarından dolayı böyle biçim aldığı ileri sürmektedir ki, bizce onun bu görüşü gerçekleri yansıtmaktadır. Yani adı geçen kaynakta “Kang-kie şehrinde Da-yüan valiliğini kurdu” bilgisi bu şehrin Ta-yüan (Fergana)’ya nisbeten yakın bir mevkide bulunduğu, o yüzden de Çinliler yeni kurdukları idari merkeze “Ta-yüan Valiliği” adını verdikleri söz konusudur. Anlaşıldığı gibi Arapça kaynaklarda geçen Tunket şehri de Çaç bölgesinin Fergana bölgesine en yakın idari merkezi idi.

Bazı araştırmacılara göre, Çaç adındaki bir şehir Teginler hanedanının, Tunket ve Tarbend (Otrar) şehirleri de Çaç Tudunları hanedanının yönetim merkezi görevini yapmıştır²¹. Özellikle, bu görüşü ortaya atan araştırmacılardan biri M. Hatamova’ya göre, Köktürk Kağanlığı döneminde Çaç Teginleri bölgenin baş yönetici hanedanı olduğu için buranın en büyük şehri “Çaç” şehrini kendilerinin yönetim merkezi olarak seçmiş olmalıdırlar. Aynı araştırmacıya göre, “Çaç” şehri bugünlerde Taşkent bölgesinin kadim şehir kalıntıları arasında kapsadığı araziye göre en büyüğü olan Kanka-tepe ile ilişkilendirmek lazım gelir. Nitekim, adı geçen şehir kalıntısı İslam öncesi dönemlerde siyasi ve idari merkeze görevini yaptığı tesbit eden birçok arkeolojik buluntular oratadadır. Özellikle, saray kalıntıları, nümizmatik malzemeler, mühürleri ve d. Buluntularıyla Taşkent bölgesinin diğer eski şehir kalıntılarından ayrıcalık taşımaktadır. O yüzden adı geçen araştırmacıya göre Çaç (Kanka-tepe) şehrini Teginler hanedanıyla, yazılı kaynaklarda Çaç Tudunları ile bağlantılı olarak kaydedilen Tunket ve Tarbend’i de Tudunlar hanedanıyla bağlamak mantıklıdır²². Bu görüşün ne kadar gerçeklik payı olduğunu belirlemek için konu üzerine daha derin inceleme sürdürmek lazım olduğunu vurgulamalıyız. Sadece şimdilik şunu belirtmek gerekir ki, gerçekten de hem arkeolojik buluntuların, özellikle yönetici hanedanlara özgü yönetimle ilişkili eşyaların büyük bir kısmı adı geçen Kanka-tepe’den bulunmaktadır.

Köktürk Kağanlığı döneminde, yani yaklaşık 150 sene zarfında Çaç bölgesinde faaliyet sürdüren yönetici taife temsilcilerini adı ve unvanlarıyla yazılı kaynaklar, özellikle, Çin yıllıkları ve kısmen diğer dillerdeki kaynaklara dayanarak tanışsak 10 adet

²¹ Хатамова М. Турк хоконлиги шаҳарлари (VI – VIII асрлар). Тарих фанлари доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т.: ЎЗР ФА ШИ, 2018. – Б. 22

²² Хатамова М.М. Ўзбекистон шаҳарлари VI – VIII асрларда (Чоч воҳаси мисолида). – Т., 2017. – Б. 132-178.

yönetici ile ilişkili bilgilerin ulaştığına tanık oluruz. Araştırmacılar onları şu tarzda sıralamışlardır²³:

1. Nie (*İnel) – 605 yılı;
2. Tegin Tien-chi - 605-609 yılları;
3. Tudun – 640'lı yıllar;
4. Şu-ju Şad – 657 yılı;
5. Ton Tudun – 658 yılı;
6. *Kabar Elteber – 710'lu yıllar;
7. Bahadur Tudun – 713-740'lı yılları;
8. İnay Tudun Külüg – 740-750'li yıllar
9. Tegin – 750'li yıllar;
10. Kül Çabiş – 750'li yıllar.

Bunlar hariç, Çaç bölgesindeki şehirlere biri olarak Çin yıllıklarında kaydedilen Su-tu (Şuturket?)'in yöneticisi *İ-nie Ta-kan* (İnel-Tarhan)'ı da bu listeye ekleyebiliriz²⁴. Adı geçen yöneticinin adı aslında “İnel” ve “Tarhan” gibi iki adet Eski Türkçe unvanlardan müteşekkil olması onun Köktürk asıllı ileri gelenlerden biri olduğuna tanıklık eder. Bununla birlikte, İnel-Tarhan'ın Çaç hükümdarlarından biri değil, bölgedeki şehirlerden birinin yöneticisi olarak kaydedilmesi onun Çaç hükümdarlarına bağlı olduğunu kanıtlar. Onun taşıdığı unvanın Köktürk Kağanlığı'nın unvanlar hiyerarşisinde nispeten aşağı mevkide yer alması da ilgi çekicidir. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı gibi kağanlık yönetiminde “Tarhan” unvanlı ileri gelenler “Tegin” unvanlı şehzadelere epey aşağı mevkide yer alıyorlardı. Eğer Çaç yönetiminde görülen yönetici kesimlere ait Eski Türkçe unvanların Tegin / Şad – Tudun – Tarhan tarzında görülmesi ve onların mevkice Köktürk Kağanlığı'nın hiyerarşisine uyması bu dönemde Çaç bölgesinde Köktürlere özgü yönetim tarzı yürürlükte olduğunu gösterir.

Nitekim, bu konu üzerine ilk olarak değinen G. Babayar'a göre, Çaç yönetiminde bulunan ileri gelenlerden Şad (Şu-ju Şad), Tegin (Tien-chi Tegin, Tegin), Elteber (Yanga-Elteber), Çabiş unvanını taşıyanlar Çaç Teginleri hanedanına, Tudun (İnay Tudun Külüg, Bahadur Tudun vd) unvanını taşıyanlar ise Çaç Tudunları hanedanına mensup bulunmuşlardır²⁵. Aynı araştırmacının vurguladığı gibi bu dönem Çaç sikkelerinde birkaç unvan veya unvan niteleyicileri görülmesine rağmen, onlardan hiç birinde hükümdar adına denk gelinmiyor. G. Babayar'dan farklı olarak E.V. Rtveldze Erken Orta Çağlarda darbolunan Çaç sikkelerinde Nirt, Kaniçurt,

Yazatpir, Pirak, Şirdak, Bahadur gibi kişi adlarının görüldüğünü, onlardan bir kaç Eski Türkçe olduğunu vurgulamaktadır²⁶. Fakat bu tür sikkeleri etraflıca inceleyen G. Babayar Çaç sikkelerinde böyle isimlerin görülmediğini, eksik korunan sikkeler üzerine yapılan çalışmaların sonucunda bu gibi yanlış okuma teklifleri ortaya çıktığını ileri sürmektedir²⁷.

Eğer nümizmatik bilgilerden yola çıkılırsa, Erken Orta Çağların ilk dönemlerinde, yani 5-6. yüzyıllar arasında sadece tek bir hanedan tarafından sikkeler darbolunduğu, 6. yüzyılın sonlarına doğru ve 8. yüzyılların arasında ise yaklaşık 7 çeşit sikke bastırıldığı anlaşılabilecektir. Nitekim, ilk dönem sikkelerinde hemen hemen aynı ikonografi, aynı damga yer aldığı, ondan sonraki dönemde ise 5-6 çeşit biri diğerinden mutlaka farklı damga ve unvan, farklı ikonografi yer aldığı göze çarpar²⁸. Demek, bu dönemde Çaç bölgesinin siyasi ve idari hayatında büyük değişimler baş gösterdi, aynı vakitte bölgede birkaç farklı hanedanların faaliyet sürdürdüğü gibi bir durum söz konusudur. Aslında bu durum herhangi bir siyasi inkiraz veya düzensizlik sonucu değil, belki de Eski Türk devletçilik geleneklerinin Çaç ve ona komşu topraklarda genişçe yayılmasıyla ilişkili idi. Gerçekten de, 6. yüzyılın sonları ve 8. yüzyıllar arasında bölgede darbolunan Çaç sikkelerinin büyük bir kısmı Batı Köktürk Kağanlığına ait sikkeler olup, baş (ali) yöneticilerin adı ve unvanının yer aldığı sikkeler biri diğerine benzer damgalar, benzer ikonografi (hükümdar tasviri, çifte portre, hakimiyer simgesi olan hayvanlar tasviri vd.) ile darbolunduysa, geri kalan 3 çeşit sikke ise farklı damga, unvan ve ikonografiye sahiptir. Adı geçen son 3 çeşit sikkenin hepsinde “Çaç hükümdarı”, “Çaç hükümdarı Tegin” (bazı çeşitlerinde “Çaç hükümdarı Tegin?-Elteber”) ve “Çaç hükümdarı Tudun” gibi unvanların yansdığı görülyorsa, bölgede darbolunan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde ise “Çaç hükümdarı” tabiri hiç bulunmamaktadır. Sikkelerin böyle bir kendine özgüklere dayanarak bu dönemde bölgede 3 adet yerel hanedanın hüküm yürüttüğü, onların hepsi kendine has hakimiyet simgelerine, yani belirli bir unvan, damgaya sahip buldukları, Köktürk Kağanlığı'nın ise buraya kendinin has mülkü değil, vasalı olarak baktığına delalet etmektedir diye açıklayabiliriz. Bunun yanı sıra, adı geçen her üç yerel hanedanın Çaç bölgesinde belli bir hududu,

²³ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 144-146.

²⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Т. I. – С. 292.

²⁵ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 38-46.

²⁶ Ртвеладзе Э.В. История и нумизматика Чача ... – С. 72, 78, 83-84.

²⁷ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 53-56.

²⁸ Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С. 31-38; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI – VIII вв. н.э.). – Т., 2017. – С. 924, 40-44, 52-55, 64-70, 73-80.

yönetim merkezi bulunduğu, onların arasında biri yukarı mevkideki, diğerleri ise ondan daha aşağı makamdaki ikinci dereceli hanedanlar oldukları söz konusudur.

Nitekim, biraz yukarıda da değinildiği gibi, G. Babayar Çin yıllıklarında “Tegin” unvanlı Çağ yöneticilerine nisbeten *Şi-go Wang Te-le* “Taş devleti hükümdarı Tegin”, Tudunlara nisbeten ise *Şi-go Fu-Wang Tu-tun* “Taş devleti hükümdar muavini Tudun” tabirlerinin kullanılması Çağ bölgesinde aynı vakitte bir kaç yönetici hanedanının bulunduğunu kanıtlar demesi kendi tesbitini bulmaktadır²⁹. Hatta A-14 numaralı Mug Dağı Soğdca belgesinde 720’li yıllarda Çağ’ta bulunan Soğd elçisi Fatufarn’ın bölgedeki duruma dair kendi efendisi Divaştiç’e rapor sunarken “Çaç hükümdarı” hakkında biraz bilgi sunduktan sonra esas dikkatli Çağ Tudunu ile bağlayarak kayıtlar düşmesi bölgede Tudunların makamı nasıl olduğunu anlamaya imkan verir³⁰.

Çaç bölgesinin yönetimiyle ilişkili diğer bir mesele – bölge sadece Köktürk Kağanlığının sikke darbettirdiği ülke olmakla kalmayıp, belki de Kağanlık burada kendi karargahlarına sahip bulunmasıdır. Özellikle, birkaç araştırmacı, özellikle, Y.F. Buryakov, G. Babayar, M. Hatamovalar Arapça kaynaklardaki Cabguket ve Hatunket (Çin kaynaklarda *Ko-ho-tun chen* “Hatun şehri”) gibi şehirleri Batı Köktürk Kağanlığıyla bağlayarak her iki şehrin de özel karargahlar olduğunu ileri sürmüşlerdir³¹. Demek, Kağanlık Çağ bölgesine ayrıca önem vererek buraya kendi temsilcileri olan Tegin ve Tudunları göndermekle burayı dolaylı bir yolla yönetmeyi denemekle birlikte bölgeye bizzat Kağanların kendileri teşrif buyurarak denetimde tutmayı yeğlemişlerdir. Bu onların bölgede kendi yönetim merkezlerini, yani karargahlarını kurmalarıyla kendi tesbitini bulmuştur. Bunlar hariç, Kağanlığın kendi vasalları topraklarında sık sık buldukları, özellikle, Fergana, Soğd ve

Toharistan’da buldukları bilinmektedir³². Hatta, buralarda kendi adına “Kağan” unvanıyla sikke bastırdıkları anlaşılmakta³³, ancak onlardan farklı olarak Kağanlık sadece Çağ’ta kendi karargahını kurduğu bilinmektedir.

Burada Köktürk kağanlarının çeşitli amaçlarla Çağ bölgesine gelerek burada birçok faaliyetlerde bulduklarına dair Çin yıllıklarında görülen kayıtlara kısaca göz atalım. 605 yılında Şe-güi Kağan buraya gelerek yerel yöneticiyi öldürerek şehzade Tegin Tien-chi’yi Çağ’ta yönetici olarak tayin ettiği, onun kardeşi Tun Yabgu-Kağan (618–630) ise kendi yönetiminin daha ilk yıllarında karargahı Çağ bölgesine yakın bir yere, bölgenin kuzeyindeki *Chüan-chüan* (Bin-yul “Bin-pınar”)’da tesis ettiği bilinmektedir. Diğer bir Batı Köktürk yöneticisi Aşina Ho-lu (*Uluğ - 651–657) kendi karargahı aynı mevkide kurmuştur³⁴. Bunlar hariç, Batı Köktürklerden yine birkaçının taht kavgaları sırasında Çağ bölgesine sığındıkları bilinir. Çin yıllıklarında İ-pi Tu-lu Kağan (638–642) 640’lı yıllarda Çağ’a, buradaki *Ko-ho-tun chen* (Hatunket) şehrinde saklanmış³⁵. 657 yılında Çinli kumandan Hsü Ting-fan Batı Köktürk yöneticisi Aşina Ho-lu’yu ortadan kaldırmak için yola çıktığında, adı geçen kağanın kendi oğlu Şi-yun ile Çağ yöneticisi Şu-ju Şad’a sığındıkları kaydı bulunur. Onlar burada Su-tu (Şuturket) şehrine sığındıkları vakit buranın yöneticisi İ-nie Ta-kan (İnel-Tarhan) onları yakalayarak Çinlilere teslim etmiştir³⁶.

Kısacası, Erken Orta Çağlarda, özellikle 6-8. yüzyıllara gelince, Çağ bölgesi faal bir siyasal ve etnokültürel süreçler yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum bölgede birkaç hanedanların ortaya çıkması (Teginler, Tudunlar), bölgede birkaç yönetim merkezlerinin görülmesi (Çaç, Tunket), Batı Köktürk Kağanlığının burayı önemli stratejik merkezlerden biri olarak görmesi (Cabguket, Hatunket), kendi sikkeleri bastırması, bölgeye kendi temsilcilerini göndermesi (Teginler – Aşina hanedanının üyeleri, Tudunlar – vergi toplanması ve yerel yöneticileri denetimde tutması), bölgede Türk – Soğd simbiyozunun gelişim göstermesi³⁷ ve saireler buna delalet eder.

²⁹ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 36.

³⁰ Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. – 80-84; Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 156–167; Исҳоқов М., Бобоёров Ф., Кубатин А. Суғд тилидаги манбалар / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. – Т.: Фан, 2014. – Б. 62.

³¹ Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Т.: Фан, 1975. – С. 73–75; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 101, 114-116; Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат ... – Б. 3-13.

³² Бичурин Н.Я. Собрание сведений ... I. – М.- Л., 1950. – С. 284-285, 287.

³³ Бобоёров Ф. “Турон ҳукмдори хоқон” унвонли тангалар // О‘zbekiston tarixi, 2-son, 2018. – Б. 3-18.

³⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 289; Тазағил А. Гök-Türkler. II. – Ankara, 1999. – S. 71.

³⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288.

³⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292

³⁷ Отахўжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий-ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатларда Суғд ва Чоч // О‘zbekiston tarixi. – Т., 2009. – № 1. – Б. 17.

Sonuç

Kısacası, Erken Orta Çağlarda Çaç bölgesinde Amuderya – Sırderya arasındaki diğer tarihi coğrafi bölgelerde olduğu gibi vaha hükümdarlıklarına özgü yönetim tarzı, yani aynı vakitte birkaç küçük hükümdarlıkların faaliyette bulunması ve onların tümü belli bir güçlü imparatorluğun egemenliği altında bulunması gibi bir durum söz konusudur. Bu dönemin bazı evrelerinde mevcut küçük hükümdarlıklardan herhangi biri siyasi yönden güçlenerek diğerleri üzerinde üstünlük sağladığı, “Çaç” adını yanından sikkeler bastırıldığı, yabancı ülkelere (özellikle Çin’e) elçi yolladığı, onun yanı sıra Batı Köktürk kağanlığına vasal olarak daima bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu tür meselelerin tam olarak kendi tesbitini bulması için ileri de daha derin araştırmaların sürdürülmesini vurgulamakla birlikte son yıllarda elde edilen ilmi kazanç ve yeniliklerin yeni yayınlarda kendi yerini alması gerektiğini söylemeliyiz.

References

1. Mavlanov, U. (2018). Security service in the central Asian routes of the Great Silk road. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 7(12), 6-10.
2. Mavlanov, U. (2018). Security service in the central Asian routes of the Great Silk road. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 7(12), 6-10.
3. Mavlanov, U., Shakhnoza, M., Shanmugan, K., Adil, M., Sharma, P., Uzakova, Z. F., ... & Sharma, G. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*.
4. Мавлонов, У. М. (1994). Торговые и культурные связи Кашкадарьинского оазиса в XVII-XIX вв.
5. Мавлонов, У. М., Каримов, Я. А., & Артиков, Х. (2017). Место амударьинских переправ в коммуникационной системе центральной Азии. *The Newman in Foreign policy*, (38 (82)).
6. Ozodbek Ne'matov, [30.11.2021 20:03]
7. Muhamedov, Y. K. (2019). The history of commercial economical-cultural relations of Tashkent oasis. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10(78), 579-582.
8. Yoqubjon Muhamedov. (2021). Chach As The Administrative Center Of The Western Khanate. *International Scientific and Current Research Conferences*, 1(01), 75-79.
9. Muhamedov, Y. (2021). The study of control system of chach's oasis by foreign researchers in early middle ages. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 2442-2448.
10. Muhamedov, Y. (2021, November). Chach As The Administrative Center Of The Western Khanate. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 75-79).
11. Muhamedov, Y. K. (2019). The history of commercial economical-cultural relations of Tashkent oasis. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10(78), 579-582.
12. Ochilidiev, F. (2019). TRADE RELATIONS BETWEEN BUKHARA AND RUSSIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY-THE BEGINNING OF THE XX CENTURY//*Social Sciences: Achievements and Prospects Journal* 3 (11), 2019/OEAPS Inc.(Open European Academy of Public Sciences); Chief Editor Mark Freeman-Barcelona, Spain. 16.03. 2019: OEAPS Inc., 2019.- pp. 55-60.
13. Ochilidiev, F. (2019). TRADE RELATIONS BETWEEN BUKHARA AND RUSSIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY THE BEGINNING OF THE XX CENTURY.
14. Ochilidiev, F. (2021). THE INFLOW OF RUSSIAN CAPITAL AND INDUSTRY INTO THE BUKHARA EMIRATE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY (2767-472X)*, 2(06), 20-26.
15. Очилдиев, Ф. (2021). XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошларида Сурхон воҳаси бекликларининг мамурий бўлиниши ва бошқарув тизими. *Общество и инновации*, 2(4/S), 387-397.
16. Ochilidiev, F., & Kuyliyev, R. (2021). Location of the population and ethnic composition of surkhan oasis in the late xix and early xx centuries. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 1062-1069.
17. Очилдиев, Ф. Б., & Тогаев, Ж. Э. (2015). ЗАМЕТКИ О СИСТЕМЕ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В СЕРЕДИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА. *Национальная Ассоциация Ученых*, (2-9), 47-50.
18. Ochilidiev, F. (2019). Trade relations between Bukhara and India in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. *Actual Problems of Applied Sciences Journal World*, (4), 13-19.
19. Ochilidiev, F. B. (2020). Social relationship and tax types in the XIX-XX century in Bukhara Emirate. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(1), 723-729.
20. Ochilidiev, F. B. (2019). The creation of the amudarya fleet. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10(78), 583-586.
21. Muhamedov, Y. K. (2019). The history of commercial economical-cultural relations of Tashkent oasis. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10(78), 579-582.
22. Yoqubjon Muhamedov. (2021). Chach As The Administrative Center Of The Western Khanate. *International Scientific and Current Research Conferences*, 1(01), 75-79.
23. МУХАМЕДОВ, Ё. (2021). ЧОЧ ҲУҚМДОРЛИГИНИНГ СИЁСИЙ-МАЪМУРИЙ БОШҚАРУВИ ТАРИХШУНОСЛИГИ. In *Uzbek Conference Publishing Hub* (Vol. 1, No. 01, pp. 508-512).